

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2024.3.1>

П. В. БІЛОУС

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри філології,

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»

Волинської обласної ради, м. Луцьк, Україна

Електронна пошта: bpvv1953@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7487-6230>

СЕМАНТИКА СИМВОЛІВ «ЗАКОН» І «БЛАГОДАТЬ» У ПРОПОВІДІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

У статті розглядається символічне значення ключових концертів урочистої проповіді київського митрополита Іларіона «Слово про Закон та Благодать». Внутрішня сутність Закону може бути сформульована одним словом: совість (сумління). Ця ідея виявилася продуктивною і для Нового Завіту, поняття совісті було взято у систему проголошених цінностей християнського віровчення. Символічне наповнення образу благодаті полягає в тому, що народження і жертвний подвиг Ісуса Христа, його заступництво «за всіх» тлумачиться як явлення великої Божої милості. У такої благодаті є важливий нюанс: якщо Бог Отець (Слова, Елоаг, Всемогутній, Всевишній) символізує собою духовну досконалість і всемогутність, він є невидимий та абстрактний, то Ісус – це Боголюдина. Символи Закону та Благодаті у подальшому тексті Іларіона розгортаються своєрідно: замість них автор добирає ряд інших символічних образів, внутрішньо пов'язаних із основними. Так, на початку цього образного каскаду зринає антитезою протиставлення місяця і сонця (Закону і Благодаті). До цього примикає образна сентенція, яке протиставляє неволю і волю. Символ Благодаті потрібен був Іларіонові, щоб прославити Сина Божого, а також князя Володимира за епохальне рішення прийняти християнство у Руській землі. На всі лади прославляючи Благодать, надаючи цьому образу всеможливих символічних значень, автор «Слова» переконував своїх земляків у тому, що християнство – це саме та віра, яка дає можливість людині жити у чистоті та сподіватися на Царство небесне. При цьому акцентувалося на жертвному подвигу Ісуса Христа, котрий заступився за всіх людей і просвітив усіх своїм учинком, добровільно пішовши на Голгофу. Так розкривався людський, благородний смисл християнства і робилися застереження щодо прийняття іншої віри, регламентованої Законом. Очевидно, на ту пору (XI століття) ця тема була актуальною, тому й висвітлена Іларіоном екзальтовано, ретельно, із застосуванням емоційно насичених образів-символів.

Ключові слова: Іларіон, закон, благодать, Новий Завіт, символ, християнство.

Поставлення проблеми. «Слово про Закон і Благодать» написано і проголошено між 1051–1054 роками, коли Іларіон був митрополитом Київським. Ключовими образами-символами цього проповідницького твору є концепти «закон» та «благодать», розгорнуті автором на тлі роздумів про долю християнства на Русі та й самої Русі в обставинах цивілізаційного вибору. Досі ці образи-символи досліджувалися недостатньо, тому їх дослідження може пролити світло не лише на особливості засвоєння на Русі християнської науки, становлення давньоукраїнської літератури, а й на постать в митрополита Іларіона, одного із перших українських літераторів.

Аналіз попередніх досліджень. Символіка зазначених образів була помічена давно. Зокрема, М. Возняк зауважив: «Слово...» повне символів. Воно побудоване на протиставленні старого і нового завітів: закон – це старий завіт, жидівство, а новий завіт, християнство – це ласка. Ці поняття і їх взаємне відношення автор характеризує рядом символів: з одного боку, Агар і місячне світло для означення старого завіту, а з другого – Сара й сонячне світло для означення християнства» [Возняк : 140].

На символічне протиставлення Старого і Нового завітів вказував і Д. Чижевський: «Змістовне та догматично-грунтовне протиставлення Старого та Нового Завіту – «закону», під яким

жили люди до приходу Христа, та «благодаті», під якою живе визволене та викуплене Христом людство (...) Протиставлення старого та нового завіту яскраве та риторично по-мистецьки збудоване. Коротко намічено антитезу, а потім її розгорнуто на символічних порівняннях: старий завіт – місяць, новий – сонце, старий – тінь, новий – світло, старий – нічний холод, новий – сонячне тепло тощо» [Чижевський : 78].

У найновіших за часом дослідженнях висловлені вище спостереження повторюються або уточнюються: «Ларіон розглядає два шляхи, запропоновані людству Богом – юдейський (єврейський) і християнський. Образами, що символізують обидва шляхи у творі є відповідно Закон і Благодать, Агар і Сарра, тьма і світло, місяць і сонце, тінь і істина, посуха й роса, озеро і джерело та ін.» [Ларіон : 19].

Виклад основного матеріалу. Кожен із символів – закон і благодать – має принаймні два пласти у своїй семантичній структурі: реалістичний та образний. Для початку розглянемо їх поокремо.

Закон. Зазвичай так називають п'ятикнижжя Мойсееве – книги Буття, Вихід, Левит, Числа та Повторення Закону. Його ще означають, як Тора або Танах у юдейському віросповіданні. Тут закладено основи юдейської віри. П'ятикнижжя – це частина Старого Завіту, але вона надто важлива, оскільки у ній мовиться про сотворіння світу Господом, родовід юдейських вождів («синів Ізраїлевих») – від Адама і Єви до Мойсея, якому судилося стати і пророком, і законодавцем, і поводитирем свого народу.

Саме через нього юдейський народ отримав Закон Божий – і це ще одне значення концепту «закон». Власне, у цьому разі «закон» набуває семантичного забарвлення «завіту», тобто угоди між Богом та людьми, а Мойсей є посередником між ними. У книзі Вихід сконцентровано правила, за якими має жити Мойсеїв народ, щоб визволитися із рабства та досягти обіцяної (обітованої) землі. У цій же книзі сформульовано і десять заповідей Божих (Вихід, 20:1-17). У наступних книгах Тори додаються нові правила, які переплітаються з історичними подіями, головним учасником яких є Мойсей.

Немає потреби детальніше тлумачити Закон Божий, оскільки це вже зроблено давно та багатьма богословами, зміст його доволі

широко відомий, але варто звернути увагу не так на його зовнішню атрибуцію, як на внутрішню суть.

Закон був даний Богом після того, як люди не раз переступали через волю і настанови Божі, тобто чинили гріх, починаючи від Адама і Єви. Господь карав і попереджував людей, наславши на них потоп, вкинувши їх у жахіття Содому і Гоморри. І нарешті прийшов час визначити норми праведної, боговгодної поведінки людей, тому й був даний Закон Божий через пророка Мойсея.

Внутрішня сутність Закону може бути сформульована одним словом: совість (сумління). Ця ідея виявилася продуктивною і для Нового Завіту, поняття совісті було взято у систему проголошених цінностей християнського віровчення. Про це свідчить, зокрема, розмірковування апостола Павла у посланні до римлян, де мовиться про Закон, «написаний у серцях своїх, як свідчить їм сумління та їхні думки» (Послання Павла, 2:15). Тож ідеться про «внутрішній закон», який існує у серці людини, а «зовнішній» дано для того, щоб нагадати людям, які не слухаються внутрішнього голосу і провадять тілесне гріховне життя, про їхнє справжнє призначення на землі.

Це є образний (символічний) вимір Закону, його істинна сутність, яка вкладається у кожен настанову, сформульовану на скрижалях і дану Мойсееві на горі Синай.

Благодать. У богословському сенсі це слово означає – благий дар Божий, який дається людині з милості Господа, без усяких заслуг з боку людини. Часом воно означає Божественний вплив на людську душу і серце. У першому посланні апостола Павла до Тимофія подається визначення благодаті – у християнській семантиці: «Благодать – милість від Бога Отця і Христа Ісуса, Господа нашого» (Послання Павла, 1:2).

Символічне наповнення образу благодаті полягає в тому, що народження і жертвний подвиг Ісуса Христа, його заступництво «за всіх» тлумачиться як явлення великої Божої милості. Інакше кажучи, сам Месія – це благодать Божа. У такої благодаті є важливий нюанс: якщо Бог Отець (Єгова, Елоаг, Всемогутній, Всевишній) символізує собою духовну досконалість і всемогутність, він є невидимий та абстрактний, то

Ісус – це Боголюдина. У Символі віри сказано, що Він «заради нас і заради нашого спасіння зійшов з небес і воплотився від Духу Святого та Діви Марії, і став людиною». Воплотився – це означає, що Син Божий прийняв на себе плоть людську, крім первородного гріха, і став людиною, не перестаючи бути Богом. «Слово стало плоттю», – як зазначає євангеліст Іоанн. Роль Христа – бути посередником між Богом Отцем та людьми, як писав апостол Павло: «Один посередник між Богом і людьми, людина Христос Ісус» (Перше послання до Тимофія, 2 : 5). Таким чином, в образі Ісуса Христа злилися дві природи – божественна і людська, звідки можна зрозуміти особливість християнського значення «благодаті».

У Новому Завіті є декілька спроб відмежуватися від Закону, протиставити його Благодаті. Апостол Павло у посланні до римлян звинувачує юдеїв у тому, що вони не дотримуються Закону, тим самим компрометуючи його: «Ось ти звешся юдеєм, і спираєшся на Закон, і хвалишся Богом, і маєш певність, що ти провідник для сліпих, світло для тих, хто перебуває у темряві, вихователь нерозумних, учитель дітям, що ти маєш зразок знання й правди в Законі. Отож ти, що іншого навчаєш, себе самого не вчиш! Проповідуєш не красти, а сам крадеш. Наказуючи не чинити перелюбу, чиниш перелюб. Гидуючи ідолами, чиниш святокрадство. Ти, що хвалишся Законом, зневажаєш Бога переступом Закону» (Послання Павла, 2 : 17-23).

Цей же апостол у першому посланні до Тимофія наголошує на тому, що Закон призначений для неправедних: «А ми знаємо, що добрий Закон, коли хто законно вживає його та відає те, що Закон не покладений для праведного, але беззаконних та неслухняних, нечестивих і грішників, безбожних та нечистих, для зневажників батька та зневажників матері, для душогубців, розпусників, мужоложців, кривоприсяжників і для всього іншого, що противне здоровій науці, за славною Євангелією блаженного Бога, яка мені звірена» (Послання Павла, 1:8-11). Павло дякує Ісусу Христу, котрий зміцнив його і навернув до Благодаті: «І багато збільшилась у мені *благодать* Господа нашого з вірою та любов'ю в Христі Ісусі» (Послання Павла, 1:14).

У «Слові про Закон і Благодать» Іларіона обидва ключові концепти набувають винятково символічного значення.

Автор вдається до старозавітної притчі (Буття, 16; 21), щоб доступно і яскраво означити основні поняття своєї проповіді: «Образ же Закону і Благодаті – Агар і Сара, рабиня Агар і вільна Сара» [Іларіон : 35].

Іларіон не лише переказує притчу, а й подекуди витлумачує символічні образи: «Сара ж не родила, оскільки була неплідною <...> Сара сказала Авраамові: “Ось затримав мене Господь Бог, щоб не родила, увійди до рабині моєї Агарі й породи від неї”. Послухав Авраам пораду Сарину і ввійшов до рабині її Агарі. Породила ж рабиня Агар від Авраама, рабиня – раба, і нарік його Авраам ім'ям Ізмаїл».

Після цього, коли вже Авраам і Сара були старими, «з'явився Бог Авраамові, коли той у полудень сидів у дверях свого намету біля дуба Мамрійського. Авраам же вийшов назустріч Йому, поклонився Йому до землі і прийняв Його у намет (...) Тоді-бо розімкнув Бог лоно Сарине, і, зачавши, народила Ісаака, вільна – вільного. *І коли навістив Бог людське єство, з'явив досі не відоме й затаєне, і народилася Благодать, Істина, а не Закон, син, а не раб.* І коли відлучили від грудей отроча і зміцнів Ісаак, учинив Авраам велику гостину на честь того, що перестав годуватися материнським молоком син його Ісаак (...) Після цього Сара, побачивши Ізмаїла, сина Агарі, який грався з її сином Ісааком і якось кривдив Ісаака, сказала Авраамові: “Прожені рабиню із сином її, бо не може наслідувати син рабині сина вільної” (...) І відігнана була рабиня Агар із сином її Ізмаїлом, а Ісаак, син вільної, став наслідником батька свого» [Іларіон : 35-39] (тут і далі мовна модернізація П. Саленка).

Символи Закону та Благодаті у подальшому тексті Іларіона розгортаються своєрідно: замість них автор добирає ряд інших символічних образів, внутрішньо пов'язаних із основними. Так, на початку цього образного каскаду зринає антитезою протиставлення місяця і сонця (Закону і Благодаті): «Сховалось бо світло місяця, коли сонце засіяло, так і Закон – коли Благодать явилась». Із символами місяця і сонця органічно в'яжуться похідні образи: «І студінь нічна згинула, і сонячне тепло землю зігріло». До цього примикає образна сентенція, яке протиставляє неволю і волю: «І вже не тіс-

ниться в Законі людство, а в Благодаті вільно ходить» [Ларіон : 41].

Символічна антитеза розвивається далі: Закон прирівнюється до штучного світла – свічки, а Благодать – до природного світла: «Юдеї бо при свічі Закону себе утверджували, християни ж при благодатному сонці своє спасіння творять». В уявленні Ларіона Закон – це тінь («юдеї бо тінню і Законом утверджували себе»), а Благодать – Істина, суть якої у спасінні. Автор проводить значеннєву межу між «утвердженням» (Закон утверджує) та спасінням, яке символічно виражає надію на майбутнє («сущє на небесах»), тоді як Закон стосується земних справ («юдеї бо про земне дбали»). Крім того, Закон «скупий», адже сприяв утвердженню лише юдеїв, а Благодать через Христа поширилася «на всі краї земні», тому вона «щедра», не замкнута на етнічному егоїзмі, «Благодать всю землю обняла». Зрештою, антитеза Закон – Благодать довершується такими символічними значеннями, як «старє» і «нове», і тут Ларіон передає слово пророку Ісайї: «Ветхе проминає і новє вам віщую: співайте Богові пісню нову!» [Ларіон : 41, 43].

Однак на цьому множенні значень символічних образів не закінчується, автор прагне вибрати зі своєї уяви ще інші нюанси, котрі в кінцевому результаті слугують розвитку ключових символів. Закон уже прирівнюється до «посухи», а Благодать – до «роси»: «По всій землі посуха настала спершу – ідольській облуді народи піддалися і роси Благодатної не приймали» [Ларіон : 43]. Ларіон вважає, що Закон вичерпав себе («Закон одійшов»), принаймні він не може бути прийнятим на Русі, бо «по всій же землі роса – по всій же землі віра простерлася», таким чином розкриваючи семантику символу «роса» (це християнська віра). Образ роси раптово переростає в образ дощу («дощ Благодатний оросив купіль нового народження»), а звідси висновується символ нетління, тобто життєвості нової віри – християнства («синів своїх у нетління одягнути»). Після цього автор вдається до славослів'я Ісуса Христа, щедро пересипаючи своє урочисте мовлення цитатами з Біблії. Суть приходу Христа (значить – Благодаті), на думку Ларіона, виявилася у тому, що Він «сліпих просвітив, прокажених очистив, згорблених виправив, біснуватих

зцілив, безсилих укріпив, мертвих воскресив» [Ларіон : 53]. Шлях Благодаті до людей був непростим, складним трагічним, що й намагається вивістити Ларіон, часто посилаючись на канонічні євангелія, акцентуючи на визвольній місії Христа. Після приходу Сина Божого «віра бо благодатна по всій землі простерлася, і до нашого народу руського дійшла». Проповідник вдається до образного слова, щоб констатувати цей факт, заодно протиставивши Закон та Благодать: «І Закону озеро пересохло, євангельське ж джерело наводнилося і всю землю покрило, і до нас розлилося» [Ларіон : 53] (тут Закон і Благодать набувають ще іншого семантично-символічного виміру: пересохле озеро – повноводе джерело).

Ще одна варіація антитези Закон – Благодать постає у таких рядках: «ми були сліпими», «істинного світла не бачили», «в неправді ідольській блудили», «глухі були до спасенного вчення» (це натяк не так на юдейський Закон, як на поганське минуле Ларіонових співвітчизників), а коли прийняли у серце своє Спаса («відвідало нас чоловіколюбство Боже»), життя набуло ясного смислу, «ясною стала мова», душа опрозорила у світлі Христового учення. Власне, це є протиставлення «тьми» (ідольської, поганської) і світла, яке джерелить від Благодаті, що уособлює в собі постать Ісуса Христа.

У заключній частині «Слова», де Ларіон прославляє хрестителя Русі князя Володимира, відчувається, що саяво Благодаті падає і на князя, котрий сам хрестився («разом з ризами ветхого чоловіка зложив тлінне, струсив порох невір'я і увійшов у святу купіль, і народився од Духа й води: у Христа охрестився, у Христа одягнувся») та охрестив усю Руську землю: «Тоді почав морок ідольський од нас відходити, і зорі благовір'я з'явилися. Тоді тьма бісслужіння згинула, і слово євангельське землю нашу осіло» [Ларіон : 63].

Символ Благодаті потрібен був Ларіонові, щоб прославити Сина Божого, а також князя Володимира за епохальне рішення прийняти християнство у Руській землі. На всі лади прославляючи Благодать, надаючи цьому образу всеможливих символічних значень, автор «Слова» переконував своїх земляків у тому, що християнство – це саме та віра, яка дає мож-

ливість людині жити у чистоті та сподіватися на Царство небесне. При цьому акцентувалося на жертвному подвигу Ісуса Христа, котрий заступився за всіх людей і просвітив усіх своїм учинком, добровільно пішовши на Голгофу. Так розкривався людський, благородний смисл

християнства і робилися застереження щодо прийняття іншої віри, регламентованої Законом. Очевидно, на ту пору (XI століття) ця тема була актуальною, тому й висвітлена Іларіоном екзальтовано, ретельно, із застосуванням емоційно насичених образів-символів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк М. Історія української літератури. Львів: Світ, 1992. 452 с.
2. Іларіон Київський. Слово о Законі і Благодаті. Львів: Спадщина предків, 2010. 124 с.
3. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 378 с.

REFERENCES

1. Vozniak M. (1992) *Istoriia ukrainskoi literatury*. Lviv: Svit, 452 s.
2. Ilarion Kyivskiy (2010) *Slovo o Zakoni i Blahodati*. Lviv: Spadshchyna predkiv, 124 s.
3. Chyzhevskiy D. (1994) *Istoriia ukrainskoi literatury: Vid pochatkiv do doby realizmu*. Ternopil: Femina, 378 s.

P. V. BILOUS

Doctor of Philology, Professor,

Professor at the Department of Philology,

Municipal Higher Educational Institution "Lutsk Pedagogical College" of the Volyn Regional Council, Lutsk, Ukraine

E-mail: bpvv1953@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7487-6230>

SEMANTICS OF THE SYMBOLS «LAW» AND «GRACE» IN THE SERMON OF METROPOLITAN HILARION

The article examines the symbolic significance of the key concepts of the solemn sermon of Metropolitan Hilarion of Kyiv 'The Word on Law and Grace'. The inner essence of the Law can be formulated in one word: conscience. This idea proved to be productive for the New Testament as well, and the concept of conscience was incorporated into the system of proclaimed values of the Christian faith. The symbolic content of the image of grace is that the birth and sacrificial deed of Jesus Christ, his intercession 'for all' is interpreted as a manifestation of God's great mercy. This grace has an important nuance: while God the Father (Jehovah, Eloah, Almighty, Most High) symbolises spiritual perfection and omnipotence, and is invisible and abstract, Jesus is the God-man. The symbols of Law and Grace unfold in Hilarion's further text in a peculiar way: instead of them, the author selects a number of other symbolic images that are internally related to the main ones. Thus, at the beginning of this figurative cascade, the antithesis of the moon and the sun (Law and Grace) appears. This is accompanied by a figurative dictum that contrasts bondage and freedom. Hilarion needed the symbol of Grace to glorify the Son of God, as well as Prince Volodymyr for his epoch-making decision to accept Christianity in the Russian land. By glorifying Grace in every possible way, giving this image all kinds of symbolic meanings, the author of the Word convinced his countrymen that Christianity is the faith that enables a person to live in purity and hope for the Kingdom of Heaven. The emphasis was placed on the sacrificial deed of Jesus Christ, who interceded for all people and enlightened everyone by his act of voluntarily going to Calvary. In this way, the human and noble meaning of Christianity was revealed and warnings were made against accepting another faith regulated by the Law. Obviously, at that time (the eleventh century) this topic was relevant, and so Hilarion covered it with exaltation, care, and with the use of emotionally charged images and symbols.

Key words: Hilarion, law, grace, New Testament, symbol, Christianity.